

УДК 913 (477)

Афанасьєв О.Є.

ІСТОРИЧНІ ТИПИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК НАУКОВА ГЕОГРАФІЧНА
КАТЕГОРІЯ

Висвітлено поняття про історичні типи природокористування як категорію географічної науки, один з об'єктів дослідження історичної географії. Наведено розуміння і виділені біфуркації в історії природокористування людства. Розглянуті підходи до виділення історичних типів природокористування.

Ключові слова: історичний тип природокористування, біфуркації в історії природокористування, історія природокористування.

В статье освещается понятие об исторических типах природопользования как категории географической науки, одном из объектов исследования исторической географии. Приведено понимание и выделены бифуркации в истории природопользования человечества. Рассмотрены подходы к выделению исторических типов природопользования.

Ключевые слова: исторический тип природопользования, бифуркации в истории природопользования, история природопользования.

The article considers to the concept of the historical types of nature-use as a category of geography, one of the objects of study of historical geography. Understanding of the bifurcation identified, the bifurcation in human history of nature-use marked. The approaches to the allocation of the historical types of nature-use studied.

Keywords: historical type of nature-use, a bifurcation in the history of nature-use, the history of nature-use.

Вступ. Загально визнано, що людське суспільство мало змогу розвиватися тільки у рамках природокористування, тобто системи взаємовідносин людини з природою, що складаються відповідно до характеру історичних, соціальних і географічних умов. Природокористування як процес виникає з глибокої давнини, так само як і господарювання, – у зв'язку із насущними життєвими потребами людей – із полюванням, рибальством, скотарством, землеробством. Для ведення господарства – навіть примітивного – було необхідне достатньо глибоке пізнання місцевих умов – образу життя диких звірів, переміщень риби у річках та озерах, сезонності й продуктивності пасовищ, родючості ґрунтів тощо. Природокористування в початковому етапі свого становлення виникає як практична діяльність, свого теоретичного визначення і обґрунтування воно набуває тільки у новітньому часі.

Вихідні передумови. Природокористування – це складний системний, мультифакторний, часовий і багатоаспектний процес, взаємообумовлений природними, соціальними, етнічними і іншими інститутами розвитку. Досить багато робіт провідних учених присвячені цій проблематиці, визначенню самого поняття «природокористування», яке трактується досить неоднозначно. Для нас більш прийнятним уявляється визначення природокористування, надане Е.Б. Алаєвим [1], згідно якого воно є історико-еволюційним процесом взаємодії природи і суспільства для задоволення матеріальних, духовних і інших потреб, який розвивається циклічно і спрямовано; умови і чинники процесу природокористування завжди територіальні (в силу територіальності самого процесу), вони конкретні і своєрідні в різних місцях географічної оболонки і відповідають критерію системності. У вітчизняній літературі історичним аспектам природокористування були присвячені переважно роботи провідних географів (І.П. Герасимова, В.О. Анучина, В.С. Преображенського та ін.), економістів (С.Г. Струмліна, Т.С. Хачатурова та ін.), екологів і геоекологів (М.Ф. Реймерса, К.М. Петрова та ін.), істориків (Е.С. Кульпіна, А.В. Дулова та ін.), а також – в контексті аналізу проблем традиційного природокористування – етнографів і етнологів (дослідження М.Г. Левина, М.М. Чебоксарова, Б.В. Андріанова, Л.В. Данілової, А.К. Соколова та ін.).

Цілі і завдання статті. Метою публікації є висвітлення поняття про історичні типи природокористування як категорію географічної науки, один з об'єктів дослідження історичної географії.

Виклад основного матеріалу. Уся історія людства – це історія перетворень природного середовища, під яким ми розуміємо передусім спрямовані (свідомі або ні) антропогенні зміни компонентів географічної оболонки з метою суспільно-господарського розвитку. В цьому природокористування як науковий напрям має багато подібних рис із географією, яка також виникла і формувалася першопочатково як суто прикладний напрям діяльності, завданням якого поставало пізнання оточуючих місцевостей, топологічних одиниць [7]. Тут варто погодитися із А.Г. Ісаченком [5], який підкреслював першорядне емпіричне знання природи народом, яке тривалі часи вироблялося в нього у процесі трудової діяльності і яке часто передувало і переважало над систематизованим науковим знанням у пізнанні місцевих особливостей природного середовища. Ісаченко у зв'язку із цим зазначає: «"неписана історія" народного географічного досвіду показує, що багато народів емпіричним шляхом підійшли до вироблення складних понять, які у певній мірі нагадують сучасні уявлення про ландшафти і урочища, що знаходить своє відображення у мові, місцевих географічних назвах» [5, С. 12].

Природокористування як явище і процес дорівнює усій історії розвитку людства як роду видів *Homo habilis* («Людина уміла») і *Homo sapiens* («Людина розумна»). На самих ранніх стадіях розвитку господарювання, ще за пізнього палеоліту, полювальники на великих ссавців – мамонтів та інших – вже сильно змінювали оточуюче

середовище. Так, ще у ХІХ ст. Альфред Уоллес висловив передбачення, що загибель гігантських ссавців льодовикового періоду була викликана господарською діяльністю людини. Його ідею розвивав М.І. Будико, який представив низку гіпотез, згідно яких наприкінці пізнього палеоліту людина внаслідок своєї діяльності спіткала (або спричинила) своєрідну «екологічну кризу», знищивши великих ссавців помірного поясу земної кулі, тобто, джерела свого існування [4]. Безліч передбачень і гіпотез в цьому напрямі виказується і сучасними науковцями. Таким чином, вже у ці «долітосчислювальні» епохи відбувалися різкі зміни в характері «олюднення» природи, і людина, природно, сприймала оточуюче середовище разом з тими змінами, які вона до нього стихійно вносила, підриваючи природне підґрунтя власного життя. Як пише М.І. Будико [4], мезоліт розпочався з менш високої сходинки, ніж та сходинка, на якій закінчився пізній палеоліт, тому що люди не одразу спромоглися перебудувати власне господарство після «екологічної кризи» того часу. Як відмічали Дж. Марш, Е. Реклю, Ф. Моретт, більшість екологічних проблем супроводжують людство протягом усієї його історії. Додамо, що викликалися ці кризи в абсолютній більшості випадків саме кризою тієї моделі природокористування, що була панівною на певний історичний період розвитку суспільства. Як зазначають М.В. Багров, В.О. Боков та І.Г. Черваньов [3], майже кожна така криза призводила до різкої зміни характеру життєдіяльності, через що значна частина людства начебто втрачала попередній досвід і розпочинала новий виток історії. Цей механізм еволюції господарчої діяльності людини описує теорія біфуркації [3], згідно з якою в загальній історії природокористування людства (або відносин в системі «людина – природа») можна виділити до п'яти «точок біфуркації», під час яких відбувалася докорінна глобальна перебудова типу господарювання (табл. 1). Відповідно, в пристосуванні до конкретних регіонів і територій світу ця схема може варіювати за часовими значеннями, або характеристиками природокористування, тим не менш у загальнолюдському вимірі вона відображає еволюцію стосунків людини із оточуючим природним середовищем.

У загальноісторичному плані можна виділяти декілька етапів у глобальних взаємовідносинах людини і природи в процесі виробничої діяльності: 1) вплив людей на біосферу лише як звичайних біологічних видів; 2) інтенсивне полювання та збиральництво без різкої зміни елементів природи в період становлення людства; 3) зміна природи через випас худоби, перші кроки в землеробстві, вирубування лісів; 4) посилення впливу людини на природу з корінним перетворенням частини геоекосистем: розширення Ойкумени, відкриття земель, вирубування лісів, полювання, скотарство; 5) глобальна зміна усіх природних компонентів в цілому у зв'язку з необмеженою інтенсифікацією господарства. У перші три етапи люди природним чином «вписувалися» у оточуючий геопростір і своєю життєдіяльністю не викликали відчутних порушень в природному середовищі. На четвертому етапі, що тривав близько 40 тис. років, від

початку пізнього палеоліту до сер. XX ст., антропогенний вплив, масштаби якого безперервно збільшувалися у міру розвитку суспільства, почав, хоча і локально, системно впливати на природне середовище, не порушуючи, проте при цьому, динамічної рівноваги біосфери в цілому. На цій стадії людина вже стала причиною вимирання цілого ряду видів тварин і рослин.

Таблиця 1. Біфуркації в історії природокористування людства

Етап розвитку господарювання (загальний характер природокористування)	Часові межі	Ознаки екологічної кризи кінця етапу (біфуркація)	Точка біфуркації
1 – збиральництво і примітивне полювання	до X тис. до н.е.	Виснаження первісними людьми споконвіку багатих угідь	Палеолітична революція
2 – досконаліші технології полювання із використанням загону тварин і вогню	VII – IV тис. до н.е.	Винищення людьми великих тварин (мамонтів, шерстистих носорогів та ін.), корисних рослин	Неолітична (аграрна, агрікультурна) революція
3 – сільське господарство, засноване на землеробстві і тваринництві (виробничий характер господарювання)	др.пол. XVIII – поч. XIX ст.	Виникнення штучних біогеохімічних циклів, зміна структури біогеоценозів та їх руйнування (підсічне землеробство)	Промислова (індустріальна) революція
4 – формування індустріального виробництва, стрімке зростання виробничих сил	др. пол. XIX – поч. XX ст.	Загострення соціальних проблем, демографічний вибух, знецінення праці, криза перенаселення міст	Друга промислова (технологічна) революція
5 – розвиток економіки ґрунтується на наукових досягненнях, стрімке зростання технологізації усіх сфер життя суспільства	сер. XX ст.	Внаслідок вивільнення робочої сили і заміни її машинами, зросло безробіття, посилилася майнова нерівність. Зростання урбанізації і негативного впливу на екологічний стан оточуючого середовища. Поступове виснаження ресурсів	Науково-технічна революція
6 – формування постіндустріальної моделі економіки, розвиток наукоємних технологій, глобалізації		Можлива системна криза глобальної економічної моделі, глобалізації	???

Останній (п'ятий) етап, який розпочався з сер. ХХ ст., відрізнявся швидкою урбанізацією і індустріалізацією планети, інтенсивною хімізацією сільського господарства, різким ростом чисельності населення земної кулі. Це порушило природний кругообіг речовин в природі. Почалося прогресуюче погіршення якості життєвого середовища, і під загрозою знищення виявилось саме людство. За більшістю оцінок, несприятлива екологічна обстановка досягла найбільшої гостроти саме наприкінці ХХ ст. і зберігається до сьогодні.

За весь час існування і еволюції людського суспільства типи, види і форми природокористування постійно змінювалися, урізноманітнювалися і ускладнювалися. Виділення історичних типів природокористування (ІТП) являє собою ще далеко не вирішену повною мірою, дискусійну наукову проблему, а їх аналіз може бути продуктивним лише у тому випадку, коли конкретні ІТП розглядаються крізь призму цивілізаційних і культурних відмінностей. Вивчення історичної траєкторії еволюції природокористування дозволяє виявити закономірності його розвитку, у т.ч. пояснити феномен економізації природокористування як макроісторичну тенденцію.

Виділення ІТП привертає увагу істориків, економістів, географів, екологів, етнологів і фахівців в галузі культурної антропології. До кінця ХІХ ст. в науковій літературі переважала *стадіально-еволюціоністська схема розвитку форм природокористування*, відповідно до якої виділялися чотири ступені історичного прогресу людства, а саме, стадії: 1) збиральництва і первісного полювання; 2) кочового скотарства; 3) землеробської культури; 4) міської культури [10].

Перший повноцінний критичний науковий аналіз цієї концепції ще у 1896 р. був даний німецьким географом і зоологом *Едуардом Ханом* (1856 – 1928 рр.). Він вказав на помилковість деяких широко поширених раніше уявлень про еволюцію форм господарської діяльності і виділив *шість основних типів доіндустріального природокористування*: 1) полювання, збиральництво і рибальство; 2) сапне землеробство; 3) плугове землеробство; 4) скотарство; 5) неспеціалізоване сільське господарство (поєднання землеробства і скотарства); 6) високоспеціалізоване землеробство. У цій моделі відповідні типи вже не були універсальними стадіями: так, шостий тип, по Хану, був характерний головним чином для Далекого Сходу і мало поширений за його межами.

У вітчизняній літературі історичним аспектам природокористування були присвячені переважно роботи провідних географів (І.П. Герасимова, В.О. Анучина, В.С. Преображенського та ін.), економістів (С.Г. Струмліна, Т.С. Хачатурова та ін.), екологів і геоекологів (М.Ф. Реймерса, К.М. Петрова та ін.), істориків (Е.С. Кульпіна, А.В. Дулова та ін.), а також – в контексті аналізу проблем традиційного природокористування – етнографів і етнологів (дослідження М.Г. Левина, М.М. Чебоксарова, Б.В. Андріанова, Л.В. Данілової, А.К. Соколова та ін.). Зокрема, світове

визнання отримала обґрунтована групою радянських етнографів концепція *господарсько-культурних типів* (ГКТ), тобто комплексів особливостей господарства і культури, які історично складаються у різних народів, що знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкають в схожих фізико-географічних умовах [2]. Ця концепція, що стала важливою ланкою в розробці історико-географічної типології способів природокористування, була апробована на великому емпіричному матеріалі, проведена величезна робота по картографуванню ГКТ у світовому масштабі.

Тим не менш, на сьогодні періодизація ІТП все ще залишається актуальним завданням як на загальносвітовому, так і на регіональних рівнях досліджень. Найчастіше у літературі можна зустріти підхід до виділення ІТП, що ґрунтується на загальноєволюційному процесі розвитку людства та форм його господарювання. Виокремлювані при цьому ІТП розрізняються перш за все характером і масштабами взаємодії людського суспільства з місцем свого існування. Деякі з фахівців (В.П. Алексєєв, Л.В. Данилова та ін.) для майбутнього виділяють ще і гіпотетичний ІТП – ноосферний. Існують і інші, альтернативні, варіанти періодизацій ІТП – достатньо детальний огляд еволюції наукових уявлень про типи господарювання і цивілізаційно-формаційні стадії розвитку людства наводить у своїй фундаментальній праці «Філософія історії» Ю.І. Семенов [8].

Так, В.І. Стурман [9] на прикладі території Республіки Удмуртія розглядає три ІТП. Взагалі під ІТП цей автор пропонує розуміти такі способи природокористування, що відповідають відповідним типам суспільства, відрізняються не лише за величиною валового національного продукту на душу населення (у дусі класичної теорії індустріалізму), але і за характером використовуваних джерел енергії і пануючих технологій. Відповідно до цієї ознаки, виділяються наступні ІТП:

1) *доіндустріальний*, що характеризується пануванням мускульної сили людини і тварин в якості джерел енергії, а також ручним виготовленням натуральних продуктів виробництва і споживання;

2) *індустріальний*, що базується на паливній енергетиці і механізованому виготовленні предметів виробництва і споживання;

3) *постіндустріальний* (поки більше теоретичний, ніж реальний), що припускає, як мінімум, переважання відновлюваних джерел енергії і автоматизованих виробництв.

Кожному історичному етапу відповідає певний ІТП, в той же час природні умови на кожному етапі диференціюють його на географічні типи і підтипи. Оскільки на Землі одночасно існують суспільства, що знаходяться на різних стадіях розвитку, то одночасно існують і різні ІТП. Таким чином, система природокористування, що склалася на Землі, за висновком В.І. Стурмана, є складною мозаїкою історичних і географічних типів.

В.С. Крисаченко [6] наголошує, що ІТП знаменують собою

фундаментальні зрушення у ставленні до довкілля, які мали місце в процесі історичного розвитку людства. Водночас унаслідок етнокультурної поліфонії та нерівномірності розвитку людських спільнот має місце як синхронне співіснування різних типів природокористування в межах світової цивілізації, так і доповнювальне використання їх всередині однієї і тієї ж спільноти. Загалом Крисаченко виокремлює такі основні ІТП:

1) *привласнюючий (споживацький)* – лімітує чисельність людських популяцій, і є обмежуючим чинником розвитку людства. Водночас, така життєдіяльність детермінує стан екосистем, в яких існують людські спільноти;

2) *продукуючий* – сутність котрого полягає в тому, що життєві ресурси не лише вишукуються чи видобуваються, а й цілеспрямовано формуються, виробляються та продукуються;

3) *інноваційний* – формотворення перестає бути прерогативою лише природи, сама людина, спираючись на її закономірності, створює нову, штучну реальність; людський розум і праця штовхають суспільство вперед, постійно вишукуючи та впроваджуючи нові матеріали, пристрої, процеси;

4) *ноосферний (інформаційно-конструктивістський)* – корінні зрушення на тлі використання комунікативних, енергетичних, речовинних та процесуальних феноменів. Оскільки образ нового природокористування визначають прориви як у сфері духовній, так і в галузі інформатики та конструювання, то його можна називати як ноосферним, так і інформаційно-конструктивним. Хоча нині ще важко вести мову про усталення нового типу природокористування, однак деякі його сутнісні ознаки та підвалини вже простежуються в певних соціальних структурах. Мова йде, зокрема, про:

а) сукупність революційних перетворень в технологіях, матеріалах, комунікаціях тощо, тобто те, що часто називають «третьою» промисловою або «комп'ютерно-інформаційною революцією»;

б) поступову зміну акцентів та пріоритетів у ставленні до світу та людини, що знаходить свій вияв у висуванні на пріоритетні позиції загальнолюдських цінностей, формуванні своєї філософії права живої речовини, усвідомленні необхідності морального регулювання відносин людини і природи;

в) формування нової системи світового устрою, котра передбачає ефективні засоби контролю над виробництвом та використанням засобів масового знищення, а також переорієнтація промислового та сільськогосподарського виробництва на замкнені, ресурсозберігаючі технології.

В.М. Холіна [10] виділяє чотири ІТП:

1) *доаграрний ресурсоспоживаючий тип природокористування* –

прадавній за часом зародження, йому відповідають різні способи привласнюючої економіки. Економічною основою цього типу були полювання на диких тварин, збиральництво, а на пізніших етапах – також і рибальство. Полювання на великих тварин було найбільш ефективною технологією ресурсоспоживання упродовж більшої частини доаграрної епохи. Обумовлена як природними, так і соціальними чинниками криза мисливського господарства, що почалася у багатьох регіонах Північної півкулі у верхньому палеоліті і тривала в мезоліті, спричинила кардинальні зрушення в природокористуванні;

2) *аграрний тип природокористування* – почав формуватися в епоху неолітичної революції, що призвела до становлення виробничого господарства. Економічною основою цього ІТП в різні історичні епохи виступали різноманітні форми сапного (ручного) і плугового (рілля) землеробства, кочового (номадизм) і осілого (стаціонарного) скотарства, а також їх поєднання. У передіндустріальну, так звану аграрно-мануфактурну, епоху важливі зрушення сталися в структурі ресурсокористування. На ранніх стадіях традиційного аграрного господарства експлуатувалися головним чином «первинні» ресурси, пов'язані безпосередньо із задоволенням базових, передусім харчових, потреб людей. З переходом до аграрно-мануфактурної стадії розвитку все більшого значення набувають «вторинні» ресурси, особливо лісові і мінеральні (корисні копалини), призначені вже не для прямого споживання людиною, але для мануфактурної промислової переробки;

3) *індустріальний тип природокористування* – отримує розвиток після промислового перевороту, що почався в останній третині XVIII ст. в Англії і пізніше охопив інші країни Західної цивілізації. Найважливіша історична тенденція індустріальної стадії – поступове збільшення ролі інтенсивного способу природокористування, заснованого на великих вкладеннях праці і капіталу на одиницю земельної площі, використанні досягнень технічного прогресу, вдосконаленні технологій ресурсокористування. Парадигма економічного прогресу – основа «ідеології» природокористування індустріальної ери. Після промислового перевороту в капіталістичних країнах повною мірою затвердився економічний підхід до оцінки ресурсного потенціалу. Прийнято вважати, що капіталістичний світ пережив в Новий час три технологічні (за Г. Досі та ін.) або ж – у ближчій інтерпретації – три промислові (за М. Рішон'є, А. Піат'є) революції. Перша – революція «пару і вугілля», друга – «нафти і електрики», третя, ототожнювана зазвичай із сучасною НТР, – революція «ядерної енергетики, мікроелектроніки, біотехнології». Одним з наслідків кожної технологічної революції був новий виток інтенсифікації експлуатації природних ресурсів;

4) *постіндустріальний тип природокористування* – намітився в економічно розвинених країнах світу в останній третині XX ст. Об'єктивна основа цього процесу – соціально-економічна: принципові зрушення в

структурі господарства, в якій домінуюча роль переходить до нематеріальної сфери («третинним» в широкому трактуванні видам діяльності), широкомасштабне впровадження результатів науково-технічної революції в суспільну практику, висунення на перший план інформаційних і комунікаційних технологій, трансформація соціальної структури суспільства. Структурно-галузева і виробничо-технологічна перебудова економіки високорозвинених країн привела в останній чверті ХХ ст. до істотного зниження її питомої ресурсоемності і енергоемності, тоді як упродовж індустріальної ери ці показники в основному (за винятком коротких історичних відрізків) росли. На постіндустріальній стадії передові країни світу встали на шлях ефективнішого і раціональнішого природокористування.

Отже, за Холіною, доіндустріальні типи природокористування (доаграрний і аграрний) формувалися у рамках так званих традиційних суспільств, в яких природокористування здійснюється за допомогою традиційних соціальних інститутів, тобто, закріплюється традицією, освячується звичаями, ритуалами, обрядами, табу тощо. У аграрну епоху важливим регулятором раціонального природокористування, як правило, виступає сільська громада. Модернізація традиційних суспільств і перехід до індустріального типу розвитку призвели до висунення на перший план економічних інструментів його регулювання і ведення, але в той же час породили і вузькоутилітарний підхід до природних ресурсів. Постіндустріальне природокористування притаманне в основному лише технологічно передовим і економічно розвиненим, багатим країнам.

В цілому можна погодитися із запропонованою В.М. Холіною класифікацією ІТП. Втім, в науковій думці, особливо зарубіжній, наявне досить неоднозначне ставлення до поняття «постіндустріальної стадії розвитку» (або ІТП). Серед фундаторів концепції постіндустріального розвитку частіше всього називають прізвища представників американської та французької соціологічних шкіл: А. Турен («Постіндустріальне суспільство», 1969 р.), Ж. Фурастьє («Відкритий лист чотирьом мільярдам людей», 1970 р.), Д. Белл (лекції, 1959 р.; «Прийдешнє постіндустріальне суспільство», 1973 р.), Г. Кан і Е. Вейнер («2000 рік. Рамки для роздумів про наступні тридцять три роки», 1967), та багатьох інших. Більшість постіндустріалістів в основу класифікації соціально-історичних формацій кладуть одну і ту ж саму ознаку – поділ економіки на три сектори – первинний (сільське господарство), вторинний (оброблювальна промисловість), третинний (сфера торгівлі, фінансової діяльності і управління), із доданням четвертинного (наука, освіта, культурні послуги, охорона здоров'я, соціальне забезпечення і відпочинок), що наслідуює ідеї відомого англійського економіста *Коліна Кларка* (1905–1989 рр.). Виходячи з цього, виділяють три стадіальні типи суспільства: 1) *аграрне* (традиційне, доіндустріальне), в якому панує сільське господарство; 2) *індустріальне*, в якому провідна роль переходить до оброблювальної

промисловості; 3) *постіндустріальне* (надіндустріальне, технотронне, сервісне і т.п.), в якому на перший план виходить сфера послуг, а серед послуг провідне місце займає обробка інформації, створення, поширення і застосувань знань, передусім наукових. Майже усі адепти теорії постіндустріального суспільства спочатку вважали, що перехід до нього і пов'язаний з цим розвиток техніки і технології вирішить усі проблеми людства. Втім, вже на самих ранніх порах разом із захопленим прийняттям ідеї постіндустріального суспільства намітилося і критичне відношення до неї (наприклад, Р. Хейлбронер, К. Кумар та ін.). У подальшому усе більшою мірою стало наростати розчарування в цій концепції, оскільки, усупереч усім прогнозам, ні університети не стали основними центрами суспільства, ні влада в суспільстві не перейшла в руки учених. Західна модель і суспільства, і економіки, як була капіталістичною, так і залишається такою. В результаті в західній науці почало затверджуватися все більш і більш скептичне відношення до концепцій постіндустріального суспільства. Вони стали розглядатися не як наукова побудова, а як чергова утопія в самій своїй основі.

Досвід вивчення ІТП можна розглядати як один з комплексних інтегральних підходів до дослідження взаємозв'язків в інтегральній системі «природа – людина», використовуючи при цьому конкретні історичні прийоми і способи (види, типи, форми) природокористування.

Комплексне вивчення історії природокористування може бути досягнуте за допомогою системного дослідження конкретної території, в якому окремі дослідження різних фахівців піддаються цілеспрямованому синтезу з використанням комплексної географічної методології.

Висновки. Отже, у пристосуванні уявлень про ІТП до загальносвітового масштабу (рівня) досліджень, варто використовувати будь-яку із запропонованих схем, виходячи перш за все із конкретних наукових цілей і завдань. Якщо ж розглядати історію природокористування в розрізі окремих регіонів і країв, то, як здається, запропоновані класифікації ІТП є малоприматними; для кожного окремого регіону, виходячи із притаманних йому тенденцій суспільно-історичного розвитку, особливостей формування населення і еволюції його господарської діяльності, варто виділяти власні, притаманні суто цьому регіонові, ІТП, звісно ж, із загальним дотриманням стадіальності загальносвітових ІТП. У світовій науковій історико-географічній думці проблематика історії природокористування вже обійняла усталені позиції, про що свідчить доволі значний обсяг відповідних наукових праць, у т.ч. дисертаційного характеру. Втім, в історії української географії на сьогодні відсутні комплексні дослідження як із проблематики становлення і розвитку теоретико-методологічних основ регіонального природокористування, так і з позицій підґрунтя для регіонального розвитку.

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Андрианов Б.В. Неоседлое население мира. – М.: Наука, 1985. – 280 с.
3. Багров М.В. Землезнавство // М.В. Багров, В.О. Боков, І.Г. Черваньов. – К.: Либідь, 2000. – 464 с.
4. Будыко М.И. О причинах вымирания некоторых видов животных в конце плейстоцена // Изв. АН СССР, сер. геогр. – №2. – 1967.
5. Исаченко А.Г. Развитие географических идей. – М.: Мысль, 1972. – 416 с.
6. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
7. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1976. – 423 с.
8. Семенов Ю. И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). – М.: Современные тетради, 2003. – 776 с.
9. Стурман В.И. Типы природопользования и их количественная характеристика (на примере Удмуртии) // Географический вестник. – 2009. – №3 (11). – С. 48-53.
10. Холина В.Н. Основы экономики природопользования. – СПб.: Питер, 2005. – 672 с.